

INSON QOBILIYATI VA ISTE'DODINI SHAKLLANTIRISH.

Nematova Guzal Baxodir qizi

Toshkent viloyati Chinoz tumani 37-maktab psixologi

Anotatsiya: O'quvchilarning qobiliyatini rivojlantirish, o'quvchilarni iste'dodini bilish usullari, har bir yosh davrini o'ziga xos holatlari va bolalar bilan to'g'ri munosabat o'rnatish mudrab yotgan layoqatni yuzaga chiqarish.

Kalit so'zlar: Psixologiya, individ, qobiliyat, iste'dod, talent, geniy, geniallik layoqad, individuallik.

Qobiliyat – shaxsning muayyan faoliyat turini muvaffaqiyatli bajarishga bo'lgan layoqat darajasini ifodalaydigan, turmush jarayonida hosil qilingan individual xususiyatlar yig'indisiga aytiladi. Qobiliyatlar bilim, ko'nikma, malaka orttirish xususiyatiga bog'liq bo'ladi. Lekin bilim, ko'nikma va malaka orttirish qobiliyat emas, balki u ularni o'zlashtirishdagi layoqati, mahoratida namoyon bo'ladi, ular asosida

bilim, ko'nikma, malakalar osonlik bilan egallab olinadi. Kishilar turli sohalardagi faoliyatlarida – mehnat, o'yin, o'qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, bir kishi tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serunum bo'lsa, boshqalarniki esa kam unum bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z ishlarida ijodiy, original usullarni ko'proq qo'llasa, ba'zi bir kishilarning ishlarida esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz.

Kishilar qobiliyati nihoyatda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Kishi faoliyatining har xil turlariga muvofiq, nazariy va amaliy qobiliyatlarni, matematika, texnika, musiqa, adabiyot, pedagogika, xo'jalik, tashkilotchilik va boshqa sohalarga oid qobiliyat turlari

bo'ladi. Inson qobiliyatining barcha turlari hamma odamlarga xosdir – har qaysi odam ma'lum darajada kishi faoliyatini barcha turlariga layoqatli bo'ladi, lekin, shu bilan bir qatorda, ko'pchilik faoliyatning bir necha sohasidan yoki hatto bir sohasida salohiyat ortiqroq bo'ladi. Biror sohada qobiliyati sezilarliroq bo'lib ko'rinadigan ayrim kishilarni qobiliyatli kishi (umuman) qobiliyatli matematik, qobiliyatli musiqachi, konstruktor, rassom va hokazo deyilar. Qobiliyatning bunday xususiyatlari maktab bolalarida ham ko'rinadi. Ba'zi bir o'quvchilar o'zlarining zehni o'tkirliklari bilan, boshqalari poetik asarlarni aniq idrok qilishliklari bilan, uchinchi esa, texnik ijodkorligi bilan, to'rtinchisi esa, o'zining laboratoriya mashg'ulotlariga usta bo'lish va hokazolar bilan ajralib turadi.

Odamning qobiliyatlarida tug'ma xususiyatlar ham namoyon bo'ladi. Shaxsning rivoj topib, qobiliyatlarida namoyon bo'ladigan tug'ma xususiyatlari iste'dod deyiladi.

Har bir kishida tug'ma layoqat nishonalari, ya'ni miyaning oliy asab faoliyatini analizatorlarining o'ziga xos xususiyatlari bor bo'ladi, binobarin, kelgusida biror qobiliyatni rivojlantirishga bo'lgan muayyan moyillik ana shunga bog'liqdir. Demak, layoqat-qobiliyat taraqqiyotining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining, sezgi a'zolari va harakatning morfologik hamda funksional xususiyatidir va u qobiliyatning fiziologik asosidir. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarining majmui kishining iste'dodidir. Iste'dod inson qobiliyati taraqqiyotining eng yuksak darajasini ta'minlovchi tug'ma tabiiy imkoniyatlar yig'indisidir. Iste'dodning rivojlanishi shaxsning yashash sharoitiga, ijtimoiy ta'lim-tarbiyaga, uni faoliyatdagi faolligiga bog'liqdir.

Talantli deb shunday odamlarni aytiladiki, ular ma'lum sohada murakkab nazariy va amaliy masalalarni hal qilishga, yangilik va progressive ahamiyatga ega bo'lgan qimmatli narsalar yaratishga qodir bo'ladilar. Talantli o'quvchi, talantli talaba, talantli skripkachi va talantli pianist, talantli muhandis deganda biz buni ana shu ma'noda tushunamiz.

Geniy – bu yangilik yaratuvchi va kashf qiluvchi odam, talantli odam esa, bu yangiliklarni tez o‘zlashtirib oladi va shu bilimlarni turmushda tatbiq qilib, ularni oldinga suradi. Har bir geniy talantli ham bo‘ladi, biroq har bir talantli odamni genial deb bo‘lmaydi. Genial va talantli odamlarning aql-idroki nihoyat o‘sib, voyaga yetgan, zehni o‘tkir, xotirasi kuchli, xayol va tafakkuri barkamol kishilar bo‘ladi. Ammo geniallik va talantlilik faqat aqlning kuchli sur‘atda o‘sganligidagina ko‘rinib qolmaydi. Kuchli, barqaror diqqat, zo‘r ehtiros, kuchli va mustahkam iroda ham yuksak qobiliyat va iste’dod belgisidir. Hamma genial odamlarning o‘z ishiga muhabbati va ehtirosi zo‘r bo‘lgandir. Har bir odamning qobiliyat va iste’dodi taraqqiyot mahsulidir. Insonning qobiliyati uning tug‘ma layoqati asosida, muhitga bog‘liq ravishda olayotgan ta’lim-tarbiyasiga qarab, shuningdek, kishining o‘z ustida ishlashi bilan bog‘liq holda o‘sib, kamol topib boradi. Inson o‘z mohiyati bilan ijtimoiy tabiiy zotdir. Shuning uchun ham unga xos bo‘lgan barcha ruhiy holat va jarayonlar tabiiy kuchga, hayotiy kuchga egadir. Bu tabiiy kuchlar har bir insonga ota-onadan bevosita o‘tadi va ular instinktlar, tug‘ma layoqatlar tariqasida ijtimoiy munosabat va faoliyat jarayonida namoyon bo‘ladi.

Tug‘ma layoqat – tayyor, kamolotga yetgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning o‘shishi uchun faqat tabiiy zamindir, u kelgusida qobiliyatga aylanmog‘i mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud bo‘lgandagina ro‘yobga chiqa oladi. Tug‘ma layoqatni irsiyat bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Layoqat irsiyat natijasigina bo‘lib qolmay, balki, shu bilan birga ona homilasida o‘shish natijasi hamdir. Layoqat – kishidagi tug‘ma imkoniyatdir. Layoqat kishining butun umri davomida o‘zicha o‘sib, kamolotga yetmaydi. Layoqat hali kishida «mudrab yotgan» imkoniyatlardir. Bu layoqatning «uyg‘onib» yuzaga chiqishi uchun tegishli ijtimoiy muhit ham bo‘lmog‘i lozim. Layoqatni xuddi urug‘ga o‘xshatish mumkin, urug‘dan o‘simlik ko‘karib chiqishi, yetilib meva qilishi uchun qulay sharoit: tuproq, havo, quyoshning bo‘lishi darkor. Kishidagi tug‘ma layoqatning o‘sib kamol topishi uchun zarur bo‘lgan sharoitning asosi ijtimoiy muhitdir. Ijtimoiy muhit layoqatlarning o‘sib, kamol topishi uchun qulay yoki noqulay bo‘lmog‘i mumkin. Qulay muhit kishidagi

«mudrab yotgan» layoqatlarni uygʻotadi. Layoqatning oʻsmogʻi uchun qulay sharoit boʻlishi kishining bolalik chogʻlarida, ayniqsa, muhimdir. Bolalar oʻz oʻyinlarida, odatda, kattalarga taqlid qiladilar. Taqlid qilish jarayonida bolalarda maʼlum bir layoqatlar dastlab uygʻona boshlaydi. Musiqachilar, rassom yoki shoirlar, texnik

xodimlar muhitida oʻsgan bolalarning koʻpchiligida layoqatning juda barvaqt uygʻonishi sababi koʻproq mana shundadir. Noqulay ijtimoiy muhit sharoitida kishidagi tugʻma layoqatlarning «uygʻonmay» qolib ketishi mumkin. Bunday noqulay muhit kishida tasodifiy ravishda koʻrina boshlagan biron qobiliyat va isteʼdod alomatlarini yoʻqotib yuborishi yoki ularning paydo boʻlish vaqtini choʻzib yuborishi

ham mumkin.

Isteʼdodning oʻsib kamol topishi uchun faqat muhit taʼsirining bir oʻzi kifoya qilmaydi. Bunda eng muhim narsa taʼlim va maxsus tarbiyadir. Qobiliyat taʼlim jarayonida, bilimlarni oʻzlashtirish jarayonida, bilimlarning ijodiy qoʻllanishida, tegishli koʻnikma va malakalar hosil qilish jarayonida inson faoliyatida kamol topadi. Masalan, musiqachi boʻlish uchun tabiiy qobiliyat va qulay sharoit boʻlishining oʻzi kifoya qilmaydi, balki oʻqish, musiqa nazariyasini oʻrganish, texnikani va maxsus fanlarni bilish kerak boʻladi. Yaxshi uchuvchi, muhandis, umuman qanday boʻlmasin har bir sohada mutaxassis boʻlish uchun tegishli maʼlumot va tarbiya olish kerak.

Taʼlim jarayonida kishi maxsus koʻnikmalar va faoliyat texnikasini egallaydiki, ularsiz uning na isteʼdodi yuzaga chiqadi va na qobiliyati oʻsib yetiladi. «Men foydalangan texnikaning rivojlanganligi soyasidagina, – deb yozgan edi A. N. Rimskiy-Korsakov, – mening ijodiyotim yangi jonli kuchga ega boʻladi va mening bundan buyon ijodiy faoliyatim uchun yoʻl ochildi».

Maʼlumki, barcha yuksak isteʼdodli kishilar koʻp va tirishib oʻqiganlar. Isteʼdod ayni taʼlim-tarbiya jarayonida, kishining tarkib topayotgan qobiliyatlarida ravshanroq koʻrina boshlaydi. Chunonchi, kishining, masalan, musiqa, adabiyot, texnika, matematika va boshqa shu kabilarga boʻlgan isteʼdodi taʼlim-tarbiya jarayonida oshkor boʻladi. Qulay sharoit, oʻqitish va tarbiya odamdagi layoqatning barvaqt uygʻonishiga

imkon beradi. Masalan, Rimskiy-Korsakov onasi kuylagan kuylarni ikki yoshdanoq, otasi pianinoda chalgan kuylarni to'rt yoshida takrorlar, xirgoyi qilar edi va otasidan eshitgan kichik musiqa asarlarini tez kunda fortepianoda o'zi chala boshlagan. Motsart uch yoshdan boshlab klavesinani (pianinoga o'xshash musiqa asbobini) chala boshlagan, eshitgan musiqa asarlarini hayron qolarli darajada darrov esida qoldirgan.

To'rt yoshida o'zi ham musiqa asarlari yarata boshlagan. Gaydida to'rt yoshidayoq musiqaga bo'lgan qobiliyat ko'rini boshlagan. Prokofev sakkiz yoshida kompozitor bo'lib tanila boshlagan. Rassomlik sohasida Rafaelning ijodiy qobiliyati sakkiz yoshida, Mikelanjeloda o'n uch yoshida, I. Ye. Repin bilan V. A. Serovda to'rt yoshida, V. I. Surikovda olti yoshida ko'rini boshlagan. Aleksandr Ivanov o'n bir yoshidayoq tasviriy san'at Akademiyasiga kirgan. Igor Grabar o'zi haqida: «Rassomlikka necha yoshda havas qo'yganligimni eslay olmayman, ammo rasm solmagan vaqtimni xotirlay olmayman», deydi. Poeziya sohasida Pushkin va Lermontovlarning ijodiy qobiliyatlari juda erta ko'rini boshlagan. Pushkin to'qqiz yoshida, Lermontov o'n yoshida, A. Navoiy 5 yoshida ijod qila boshlagan. Ularning 7–13 yoshlaridayoq asarlari bosilib chiqq boshlagan. Bayron bilan Shiller o'n olti

yoshda yoza boshlagan. Bizning maktablarimizdagi ta'lim-tarbiya ishlari bolalarga faqat bilim berish bilangina cheklanib qolmay, balki bolalarning barcha qobiliyatlarini o'stirishni nazarda tutgan holda olib boriladi. Kishilar o'zidagi turli faoliyatlarga bo'lgan tug'ma layoqatlarini jamoada, o'z ustida tinmay ishlash jarayonida ro'yobga chiqaradilar. Maktablardagi sinf hamda jamoa, guruhlar, ilmiy to'garaklar, fan olimpiadalariga ishtirok etish, ilmiy anjumanlarda ishtirok etish tug'ma layoqatlarning qulay imkoniyatlaridir. Shuningdek, o'quv va mehnat faoliyatida odamning layoqatlari uyg'onadi va qobiliyatlari o'sadi, xalq talantlari shular jarayonida oshkor bo'ladi.

Har bir shaxsning o'zi faol harakat qilgandagina ijtimoiy muhit, o'qish va tarbiya kishining layoqatini uyg'otmog'i va iste'dod hamda qobiliyatlarini o'stirmog'i mumkin. Kishining qobiliyatlari uning faoliyatini belgilabgina qolmay, balki kishining

qobiliyatlari mana shu faoliyatda o'sadi va tarkib topadi. Qobiliyat va iste'dodi mehnatda namoyon bo'ladi, shu bilan birga kishi qobiliyatining o'zi ham faqat sabot bilan mehnat qilish, tirishib tegishli bilim va malaka hosil qilish orqali kamol topadi.

Foydalanildan adabiyotlar:

1. Umumiy psixologiya. T.: O'qituvchi, 1992. – 512 s.
2. Nemov R.S. Psixologiya Kn. M.: Prosveshenie – 1994. – 576 s.
3. G'oziev E. Psixologiya. T.: O'qituvchi, 1994 – 300 b.
4. Klimov E.A. Osnovi psixologii. Ucheb. M.: YuNITI, 1997. – 295 s.
5. Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M.: Mir. 1992 – 496 s.
6. Karimova V.M. "Ijtimoiy psixologiya asoslari" T. 2004y.
7. G'oziev E. "Shaxs psixologiyasi" T. 2004y. 8. Z. Nishonova , G. Alimova "Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi " Toshkent 2002